



PIOTR KRĘZEL

ETNOS SERBSKI

*Czasy patriarchy
Arsenija IV Jovanovicia Šakabenty
(1726–1748)*

 WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO

ETNOS
SERBSKI



WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

PIOTR KRĘZEL

ETNOS SERBSKI

*Czasy patriarchy
Arsenija IV Jovanovicia Šakabenty
(1726–1748)*

 **WYDAWNICTWO**
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO

Łódź 2021

Piotr Krężel – Uniwersytet Łódzki, wydział Filologiczny, Katedra Filologii Słowiańskiej
90-236 Łódź, ul. Pomorska 171/173

RECENZENCI

Jarosław Dudek, Kazimierz Maliszewski

REDAKTOR INICJUJĄCY

Urszula Dzieciatkowska

SKŁAD I ŁAMANIE

Munda – Maciej Torz

KOREKTA TECHNICZNA

Leonora Gralka

OPRACOWANIE MAP

Weronika Szychowska, Piotr Krężel

ILUSTRACJE

Elżbieta Myślińska-Brzozowska

PROJEKT OKŁADKI

Weronika Szychowska

Zdjęcie wykorzystane na okładce: Wiedeń: Kaiserlich-Königliches Militär-Geographisches, 1905
<https://polona.pl/item/bresztovaczone-27-col-xxiii,MTI5MzAyMTIy/0/#info:metadata>

© Copyright by Piotr Krężel, Łódź 2021

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2021

Publikacja opiniowana w trybie podwójnie ślepych recenzji

Publikacja bez opracowania redakcyjnego w Wydawnictwie UŁ

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.10389.21.0.M

Ark. wyd. 12,0; ark. druk. 13,0

ISBN 978-83-8220-691-3

e-ISBN 978-83-8220-692-0

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. 42 665 58 63

Meae Aviae oblatum

Gavril Stefanović Venclović (ok. 1680–1749)*

Modlitwa za ziemię serbską

I w okrutnym owym wojny czasie
naszym błaganiem owóż niechaj będzie
Wybaw od krwi mnie, Boże
Boże mego zbawienia,
Nasze, Bogurodzico, ubogie ukryj dachy
pod świętym płaszczem Swoim.
Jako niewiasta z krwotokiem
dotknąwszy
rąbka szaty Syna Twego
krwawić wnet przestała.
Takó i gdy się dotknie
nasza krwawiąca ziemia
Twojego omoforu,
wnet i na niej ustanie
krwi przelanie wszelkie.
Ty otrzesz i osuszysz
gorzkie lzy nasze krwawe
Omoforem swoim.

* Cit. ex: *Inskrypcje na srebrnej sukience. Antologia serbskiej poezji XVIII i XIX w. w przekładzie Marii Dąbrowskiej-Partyki*, ed. D. Gil, C. Juda, M. Czernicki, Kraków 2007, s. 13.

Spis treści

Wstęp	11
ROZDZIAŁ I. Serbowie w patriarchacie w Peci (1726–1737)	27
1. W kierunku patriarchalnego tronu	27
2. Obszar jurysdykcji patriarchatu w Peci	37
2.1. Jurysdykcja realna	38
2.2. Jurysdykcja sporna	41
2.3. Jurysdykcja symboliczna	43
3. Prawa i obowiązki Raców wobec cerkwi	46
ROZDZIAŁ II. Czasy przełomu (1737–1739)	55
1. Wojenne preludium	55
2. Antytureckie wystąpienia <i>gens Rasciana</i>	60
3. Migracje Raców	70
4. Wielkie plany serbskiego patriarchy	84
4.1. Polityczne	84
4.2. Wojskowe	90
4.3. Cerkiewne	95
5. Koniec złudzeń	98
ROZDZIAŁ III. Serbowie w metropolii karłowickiej (1739–1748)	109
1. Obszar jurysdykcji metropolii karłowickiej	109
2. Walka o potwierdzenie przywilejów dla <i>gens Rasciana</i>	113
3. Cerkiewno-ludowy <i>sabor</i> 1744 r.	123
4. Karłowice – centrum życia polityczno-religijnego	133
Zakończenie	139
Wykaz zastosowanych skrótów i skrótowców	145

Spis treści

Bibliografia	147
Spis schematów, tabel, map	159
The Serbian Ethnos. The Period of Patriarch Arsenije IV Jovanović Šakabenta (1726–1748). Summary	161
Српски народ. Доба патријарха Арсенија IV Јовановића Шакабенте (1726–1748). Резиме	163
Aneks 1. Teksty źródłowe	167
Aneks 2. Ikonografia	193
Indeks nazw geograficznych i etnicznych	201
Indeks osobowy	205

Wstęp

Najazdy Turków na Półwysep Bałkański w XIV i XV w. zakończyły się utratą suwerenności przez Słowian Południowych. W wyniku tych podbojów południowosłowiańskie państwa weszły w skład Imperium Osmańskiego, a ludność, która je zamieszkiwała, stała się w większości bezwolną klasą, zwaną *rają* (tur. *reaya*). Konsekwencją tych wydarzeń było nie tylko zniknięcie z ówczesnej mapy Europy wielu bałkańskich państw, ale także utracenie z pola widzenia powszechnej historiografii dziejów kilku południowosłowiańskich etnosów, począwszy od XVI w. aż do przełomu XVIII i XIX stulecia. Taki stan rzeczy dobrze ilustruje przypadek Serbów¹, których losy w dobie wczesnonowożytnej bez wątpienia stanowią przestrzeń zmarginalizowaną w światowym dziejopisarstwie, a w polskim to wręcz swoista *terra incognita*. Niedostrzeżenie roli serbskiej wspólnoty, szczególnie w XVIII w., wydaje się jednak nieuzasadnione. W tym bowiem okresie, w wyniku dynamicznego rozwoju wydarzeń, Racowie znaleźli się w orbicie zainteresowań kilku europejskich mocarstw (monarchii habsburskiej, Imperium Osmańskiego), które w niemalym stopniu zdeterminowały ich losy.

Zasadniczym celem, jaki sobie postawiłem przystępując do przygotowywania niniejszej publikacji, było możliwie wieloaspektowe spojrzenie na losy ludności serbskiej w dobie, w której jej niekwestionowanym przywódcą był patriarcha Arsenije IV Jovanović Šakabenta (1696–1748). Okres ten nie został wybrany jednak przypadkowo. Stanowił bowiem kluczowy moment w dziejach Raców, ze względu na przesunięcie punktu ciężkości w ich życiu duchowym oraz

¹ W niniejszej monografii na określenie Serbów używam, dziś już nieco archaicznego, terminu Racowie. Posługuję się również takimi sformułowaniami jak: *Rasciens*, *gens Rasciana*, rzadziej zaś – *Serviens* czy też Morlacy. Kwestię nazewnictwa Serbów w dobie wczesnonowożytnej szerzej omawia Wojciech Sajkowski. *Vide: i d e m*, *Obraz ludów bałkańskiego wybrzeża Adriatyku we Francji epoki Oświecenia*, Poznań 2013, s. 59–61.

politycznym z Peci (wówczas w Imperium Osmańskim) do Karłowic (wtedy w monarchii habsburskiej). Dla serbskiej wspólnoty, która nie posiadała w tamtym czasie własnego bytu państwowego, było to bez wątpienia niezwykle istotne wydarzenie. Nie ulega także wątpliwości, że decydujący wpływ na ówczesną sytuację tego bałkańskiego etnosu miał zwierzchnik Autokefalicznej Cerkwi Serbskiej – Arsenije IV Jovanović Šakabenta. Fakt, że hierarcha ten odgrywał tak znaczącą rolę w życiu *gens Rasciana*, spowodował, że stanowi on centralną postać oraz prymarny punkt odniesienia w narracji niniejszej monografii. W pierwszym rządzie, w orbicie moich zainteresowań znalazły się więc podejmowane przez Arsenija IV decyzje, których skutki odczuwała cała wspólnota serbska. Nie mniej ciekawe wydało mi się również zwrócenie uwagi na jego umiejętności poruszania się w meandrach życia politycznego, zarówno tego międzynarodowego, jak i wewnątrz-cerkiewnego. Innymi słowy, interesowało mnie, czy patriarcha był zręcznym oraz wytrawnym politykiem, czy może tylko nieobeznany z politycznymi arkanami dostojnikiem serbskiej cerkwi. Czasy przywództwa tego hierarchy są także istotne, gdyż pozwalają spojrzeć na Raców żyjących z jednej strony w Imperium Osmańskim, z drugiej zaś – w monarchii habsburskiej. W niniejszej pracy zajmował mnie więc zasięg jurysdykcyjny dwóch podstawowych jednostek administracyjnych Serbskiej Cerkwi Prawosławnej, czyli patriarchatu w Peci, znajdującego się w państwie osmańskim oraz metropolii karłowickiej, mieszczącej się w obrębie państwa rakuskiego. Oprócz tego ciekawiło mnie, jakie prawa oraz obowiązki miała ludność serbska egzystująca zarówno w jednym, jak i drugim imperium.

Nie chcąc oddzielać problemów Serbów pierwszej połowy XVIII stulecia od wydarzeń międzynarodowych, co niewątpliwie byłoby zabiegiem sztucznym, a także zdając sobie doskonale sprawę, że podejmowane w publikacji zagadnienia mogą wydać się hermetyczne polskiemu Czytelnikowi, przedstawiam je na tle istotnych wydarzeń z historii powszechnej tego okresu. Do takich zaliczam m.in. „erę tulipanów” (tur. *Lâle Devri*) w Imperium Osmańskim (1718–1730)², wojnę

² W kontekście niniejszej publikacji interesują mnie jednak przede wszystkim reformy ekonomiczne, które zostały przeprowadzone w „erze tulipanów”. Dotknęły one bowiem wszystkich poddanych sultana, w tym również i Serbów. W języku polskim pewne informacje oraz uwagi na temat epoki *Lâle Devri* można odnaleźć w następujących opracowaniach: B. Lewis, *Narodziny nowoczesnej Turcji*, trans. K. Dorosz, Warszawa 1972, s. 68–72; J. Reychman, *Historia Turcji*, Wrocław 1973, s. 156–160; J. Hauziński, *Absolutyzm orientalny*, [in:] *Europa i świat w epoce oświeconego absolutyzmu*, ed. J. Staszewski, Warszawa 1991, s. 197–198; 205; H. Inalcik, D. Quataert, *Dzieje gospodarcze i społeczne Imperium Osmańskiego*, Kraków 2008, s. 558–559, 562–563, 573–574, 577, 587–588, 590–599, 617, 637–638; S. Shaw, *Historia Imperium Osmańskiego i Republiki Tureckiej (1280–1808)*, vol. I, trans. B. Świetlik, Warszawa 2012, s. 364–378.

austriacko-turecką z lat 1737–1739³ oraz wojnę o sukcesję austriacką (1740–1748)⁴. Taki zabieg ma tym większe uzasadnienie, iż w pewnym momencie (wojna austriacko-turecka) Racowie przestali być indyferentnymi świadkami otaczającej ich rzeczywistości, a stali się aktywnymi uczestnikami militarnej rozgrywki pomiędzy

³ W polskojęzycznym piśmiennictwie naukowym wojnie austriacko-tureckiej z lat 1737–1739 nie poświęcono zbyt wiele uwagi. Podręczniki akademickie albo w ogóle jej nie odnotowują (J. Maciszewski, *Historia powszechna. Wiek Oświecenia*, Warszawa 1997; K. Mikulski, J. Wijaczka, *Historia powszechna. Wiek XVI–XVIII*, Warszawa 2012), albo bardzo lapidarnie opisują (M. Serwański, *Historia powszechna. Wiek XVI–XVIII*, Poznań 2001, s. 254–255). Nieco bardziej rozwiniętą deskrypcję tego konfliktu można odnaleźć w pracy Emanuela Rostworowskiego (idem, *Historia powszechna. Wiek XVIII*, Warszawa 2009, s. 323–324) i Mariusza Markiewicza (idem, *Historia Polski 1492–1795*, Kraków 2005, s. 632–633). W kontekście relacji polsko-tureckich na militarny konflikt pomiędzy monarchią habsburską a Imperium Osmańskim w drugiej połowie lat 30. XVIII stulecia zwrócił również uwagę Władysław Konopczyński (idem, *Polska a Turcja 1683–1792*, Kraków–Warszawa 2013, s. 110–133) i Tomasz Ciesielski (idem, *Kongres niemirowski w 1737 r.*, [in:] *Polacy w dziejach Europy Środkowej i Rosji*, ed. J. Rzońca, Opole 2004, s. 39–72). Najlepiej te wydarzenia zostały jednak przedstawione w monografiach poświęconych dziejom Austrii (H. Wereszycki, *Historia Austrii*, Wrocław 1986, s. 108–109), Turcji (J. Reychman, *op. cit.*, Wrocław 1973, s. 166–167) oraz Rosji (L. Bażyłow, *Historia Rosji*, vol. I, Warszawa 1985, s. 326). W kontekście tego typu opracowań należy zwrócić uwagę na zupełnie bałamutną konstatację Zbigniewa Wójcika, który o wojnie austriacko-tureckiej z lat 1737–1739 napisał: „Zbyt wielki sukces Rosji nie był na rękę jej sojusznicze, Austrii, która od 1737 r. prowadziła również z powodzeniem wojnę z Imperium Osmańskim. Do całkowitej klęski Turcji nie mogła dopuścić pod żadnym pozorem Francja. W rezultacie więc takiego układu sił doszło do rokowań, które zakończyły się podpisaniem traktatu pokojowego w Belgradzie (18 IX 1739 r.)”. *Vide*: idem, *Dzieje Rosji 1533–1801*, Warszawa 1971, s. 279. Pomijając fakt, iż monarchii habsburskiej od początku jej konfliktu z Portą nie wiodło się najlepiej, do zawarcia pokoju w Belgradzie nie doszło z powodu presji ze strony Francji, lecz w rezultacie druzgocącej klęski armii rakuskiej, dowodzonej przez Georga Oliviera von Wallisa (1673–1744) pod Grocką 22 VII 1739 r. Dyplomaci francuscy odegrali ważną rolę jedynie w czasie samych rokowań pokojowych w Belgradzie. Z uwagi na brak satysfakcjonujących mnie opracowań tej wojny w języku polskim wykorzystuję literaturę obcojęzyczną. *Cf.* A. Kočubinskij, *Graf Andriej Ivanovič Osterman i razděl Turcii. Iz istorii vostočnago voprosa. Vojna piati lët (1735–1739)*, Odiessa 1899; K. Roeder, *The Reluctant Ally: Austria's Policy in the Austro-Turkish War, 1737–1739*, Baton Rouge 1972; V. Aksan, *Ottoman Wars (1700–1870). An Empire Besieged*, New York 2007, s. 102–118.

⁴ Wojna o sukcesję austriacką (1740–1748) była na tyle istotnym wydarzeniem w historii powszechnej wczesnonowożytnej, że jej deskrypcja znajduje się na kartach każdego podręcznika akademickiego, jak i syntetycznych opracowań poświęconych dziejom Austrii. W tym miejscu warto jednak przypomnieć nieco przestarzałą oraz niepozbawioną wad, choć ciągle wykorzystywaną przez historyków, pracę Mieczysława Skibińskiego. *Vide*: idem, *Europa a Polska w dobie wojny o sukcesję austriacką w latach 1740–1745*, vol. I–II, Kraków 1912–1913. Za ciekawe ujęcie wydarzeń z lat 1740–1748, do których odwołuję się w niniejszej monografii, uznaję dwie prace angloamerykańskich dziejopisarzy, Reeda Browninga oraz Matthew Andersona. *Cf.* R. Browning, *The War of the Austrian Succession*, New York 1993; M. Anderson, *The War of the Austrian Succession (1740–1748)*, London–New York 1995.

mocarstwami. W tym miejscu muszę jednak wyraźnie zaznaczyć, że nie interesuje mnie dokładna rekonstrukcja wszystkich faktów, które towarzyszyły wyżej wspomnianym wydarzeniom z historii światowej. W orbicie moich zainteresowań pozostają jedynie te zdarzenia, które wydały mi się istotne z perspektywy badań nad serbskim etnosem.

Ramy chronologiczne mojej pracy to lata 1726–1748, czyli okres pełnienia posługi patriarszej przez Arsenija IV Jovanovicia Šakabentę. O ile cezura końcowa nie wymaga chyba dogłębniejszego wyjaśnienia, gdyż stanowi ją data śmierci serbskiego hierarchy, tak cezura początkowa dopomina się jednak o kilka słów uzasadnienia. Rok 1726 to data oficjalnego (kanonicznego) objęcia tronu patriarszego przez wówczas jeszcze eparchę raszkiego Arsenija Jovanovicia Šakabentę. Niektórzy jednak badacze błędnie identyfikują to wydarzenie z rokiem 1724 bądź 1725⁵. W tym okresie ten dostojnik cerkiewny, co prawda, odgrywał bardzo ważną rolę w strukturach Serbskiej Cerkwi Prawosławnej, ale pełnił jedynie funkcję administratora patriarchatu w Peci, ze względu na ciężką oraz długotrwałą chorobę patriarchy Mojsija Rajovicia (?–1730).

Stan polskich badań nad dziejami Serbów, w okresie, w którym ich niewątpliwym przywódcą był Arsenije IV Jovanović Šakabenta, jest – jak do tej pory – niezwykle skromny. W rodzimej literaturze historycznej dysponujemy zaledwie kilkoma tekstami, a właściwie fragmentami tekstów, które odnoszą się do lat 1726–1748. W tym miejscu należy przywołać publikacje autorstwa Leszka Podhorodeckiego⁶, Waława Felczaka oraz Tadeusza Wasilewskiego⁷, a także Jerzego Skowronka, Mieczysława Tantego i Tadeusza Wasilewskiego⁸ oraz Ilony Czamańskiej⁹. Doceniając wkład wspomnianych historyków w badania nad losami Raców w drugiej ćwierci XVIII stulecia, trzeba jednak zauważyć, że ich prace mają charakter niezwykle syntetyczny i mogą stanowić, co najwyżej, punkt wyjścia do eksploracji tego okresu. Ponadto publikacje te nie są wolne od daleko idących symplifikacji oraz generalizujących wniosków, co do omawianych zagadnień.

Oprócz opracowań ojczystych dziejopisarzy w języku polskim dostępne są także syntezy historyków zagranicznych, w których to Czytelnik odnajdzie pew-

⁵ Cf. I. Ruvarac, *O katalozima pečkih patrijarha*, „Glasnik Srpskog Učenog Društva”, vol. XLVII (1879), s. 275; idem, *Raški episkopi i mitropoliti*, „Glas Srpske Kraljevske Akademije”, vol. LXII (1901), s. 35–37.

⁶ L. Podhorodecki, *Jugosławia. Zarys dziejów*, Warszawa 1979, s. 149.

⁷ W. Felczak, T. Wasilewski, *Historia Jugosławii*, Wrocław 1985, s. 217–218.

⁸ J. Skowronek, M. Tanty, T. Wasilewski, *Słowianie Południowi i Zachodni. VI–XX w.*, Warszawa 2005, s. 179–180.

⁹ I. Czamańska, *Dylematy kulturowe Europy Południowo-Wschodniej*, „Prace Komisji Środkoeuropejskiej PAU”, vol. XIX (2011), s. 19–21.

ne informacje o interesującym nas okresie z dziejów jednego z bałkańskich ludów. Na uwagę zasługują prace autorstwa Barbary Jelavich¹⁰ oraz Stevana Pavlowitcha¹¹. Należy także odnotować opracowanie poświęcone historii Europy w XVIII w., pióra Jeremiego Blacka, w którym zauważona została postać Arsenija IV Jovanovicia Šakabenty. Niestety, konstatacje angielskiego historyka co do osoby prawosławnego hierarchy, jak i losów serbskiego etnosu w tym okresie, są błędne. Napisał on bowiem, że:

na obszarze bałkańskiego pogranicza monarchii austriackiej duży procent ludności stanowili Słowianie, zwłaszcza Serbowie, którzy zbiegli spod panowania Turków w latach dziewięćdziesiątych XVII w. W tym okresie około 40 000 Serbów pod wodzą Arsenije IV, patriarchy Pecuś, przeniosło się na tereny austriackie¹².

W cytowanym wyżej tekście brytyjskiego dziejopisarza mamy do czynienia ze swoistą wielopoziomową kontaminacją czasu, przestrzeni oraz osób. Wydarzenia, które zostały opisane przez Jeremiego Blacka, były związane z patriarchą Arsenijem III Crnojevićem (1633–1706), a nie Arsenijem IV Jovanoviciem Šakabentą. Ponadto błędnie została umiejscowiona siedziba serbskiego patriarchatu. Znajdowała się ona w Kosowie, w miejscowości Peć (alb. Pejë), a nie w węgierskim Peczu (węg. Pecs). Należy również zauważyć, że rozmiar serbskiej migracji został mylnie obliczony przez angielskiego historyka. W przypadku przymusowej wędrowności Serbów w czasach Arsenija III podana liczba migrantów została niedoszacowana, a zawyżona w wypadku migracji tej ludności za czasów Arsenija IV.

Na uwagę zasługują również teksty polskich slawistów. Warto odnotować prace pióra Doroty Gil¹³, Izabeli Lis-Wielgosz¹⁴, Bogusława Zielińskiego¹⁵, Aleksandra

¹⁰ B. Jelavich, *Historia Bałkanów. Wiek XVIII i XIX*, trans. K. Salwa, J. Polak, Kraków 2005, s. 98–99.

¹¹ S. Pavlowitch, *Historia Bałkanów (1804–1945)*, trans. J. Polak, Warszawa 2009, s. 22–23.

¹² J. Black, *Europa XVIII w. 1700–1789*, trans. J. Mikos, Warszawa 1997, s. 37.

¹³ Cf. D. Gil, *Serbska hymnografia narodowa*, Kraków 1995, s. 35, 120; eadem, *Prawosławie, historia, naród. Miejsce kultury duchowej w serbskiej tradycji i współczesności*, Kraków 2005, s. 76–77, 79–80, 82–84, 264; eadem, *Serbscy etnarchowie jako kodyfikatorzy tradycji kulturowej*, [in:] *U spomen na Borivoja Marinkovića. Zbornik Filozofskog Fakulteta*, ed. N. Grdinić, S. Tomić, N. Varnica, Novi Sad 2014, s. 132–139.

¹⁴ Cf. I. Lis-Wielgosz, *O trwałości znaczeń. Siedemnastowieczna literatura serbska w służbie tradycji*, Poznań 2013, s. 34–35; eadem, *Władza i rodowód. O wizerunku władcy w staroserbskiej literaturze*, „Poznańskie Studia Slawistyczne”, vol. V (2013), s. 177–178; eadem, *Władza turecka i strategię jej opisu w piśmiennictwie staroserbskim (na przykładzie krótkich form literackich – zapisów)*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia”, vol. XXI (2014), s. 40–41.

¹⁵ Cf. B. Zieliński, *Serbska powieść historyczna. Studia nad źródłami, ideami i kierunkami rozwoju*, Poznań 1998, s. 40, 46; idem, *Serbowie na ziemi*, „Tygiel Kultury”, vol. VII–IX (2003), s. 6–13.

Naumowa¹⁶, Miłosza Bukwalta¹⁷, Mirosławy Szymańskiej¹⁸ oraz Justyny Romanowskiej¹⁹. Autorzy tych publikacji koncentrują się przede wszystkim na problemach związanych z osiemnastowiecznymi migracjami (exodusami) Serbów. Rozpatrują jednak te kwestie na płaszczyźnie zmitologizowanej. Ich refleksje, choć bardzo interesujące, nie mogą być w pełni zadawalające dla badacza przeszłej rzeczywistości. W tekstach tych brakuje bowiem precyzyjnych ustaleń faktograficznych oraz demograficznych. Poza tym, w większości nie są to prace poparte badaniami źródłowymi, a jeśli nawet są, to słaściści zadają zupełnie inne pytania materiałom źródłowemu niż dziejopisarze. Badane teksty traktują jako dzieło literackie, a nie źródło informacji historycznych. Z tego też względu ich uwaga, zupełnie słusznie, koncentruje się na formie, strukturze tekstu, a także deszyfracji zakodowanych informacji kulturowych.

Z uwagi na wysoki stopień ogólności (a czasami – i błędności) informacji przekazywanych przez rodzimą humanistykę, w nieznacznym tylko stopniu wykorzystuję jej ustalenia na temat Raców w drugiej ćwierci XVIII stulecia. Do publikacji wzmiankowanych wyżej autorów odwołuję się jedynie wtedy, kiedy chcę naszkicować nieco szerszy kontekst opisywanych zagadnień, tak aby były one lepiej zrozumiałe dla polskiego Czytelnika.

Zdecydowanie więcej wiadomości do mojej pracy, jak i materiałów do konfrontacji, wniosły konstatacje serbskich historyków. W tym miejscu wydaje się więc zasadne, aby omówić podstawową literaturę przedmiotu, powstałą w języku serbskim (serbskochorwackim). Umożliwi to polskiemu Odbiorcy zaznajomienie się z kierunkami badawczymi serbskiego dziejopisarstwa. Nie ulega bowiem wątpliwości, że historiografia jednego z południowosłowiańskich narodów poświęciła do tej pory wiele uwagi kwestiom związanym z losami Raców w drugiej ćwierci XVIII w. Żaden jednak serbski badacz nie przygotował monografii obejmującej lata 1726–1748. Taki stan rzeczy jest rezultatem wyraźnej specjalizacji badań wśród bałkańskich historyków. Część z nich zajmuje się dziejami Raców, żyjących w Imperium Osmańskim, inni zaś koncentrują swoją uwagę na badaniach historii Serbów, egzystujących w monarchii habsburskiej. Arsenije IV Jovanović Šakabenta pełnił po-

¹⁶ A. Naumow, *Berło innowiercy*, [in:] *Obraz kapłana, wodza, króla w kulturach słowiańskich*, ed. T. Dąbek-Wirgowa, A. Z. Makowiecki, Warszawa 1998, s. 15–21.

¹⁷ M. Bukwałt, *Obraz Rosji w Wędrówkach Miloša Crnjanskiego*, [in:] *Ziemia w literaturze i myśli filozoficznej Słowian*, ed. D. Ambrozia, W. Laszka, Opole 2008, s. 129–136.

¹⁸ M. Szymańska, *Poetyka mitologizowania w powieści Miloša Crnjanskiego Seobe*, [in:] *Obraz kapłana, wodza, króla w kulturach słowiańskich*, ed. T. Dąbek-Wirgowa, A. Z. Makowiecki, Warszawa 1998, s. 107–114.

¹⁹ J. Romanowska, *Stematografija Hristofora Žefarovicia jako dokument kulturowych i narodowych dążeń Serbów w pierwszej połowie XVIII w.*, „Adeptus. Pismo humanistów”, vol. IV (2014), s. 22–34.

sługę patriarszą (i jednocześnie przewodził Serbom) zarówno w państwie tureckim (1726–1737), jak i rakuskim (1737–1748). Mając na względzie ten fakt, w niniejszej pracy korzystam z dorobku naukowego jednej, jak i drugiej grupy historyków.

Dzieje Serbów w latach 1726–1737 znalazły się w orbicie zainteresowań badawczych Radmily Tričković²⁰ oraz Olgi Zirojević²¹. Ich ustalenia są niezwykle cenne, gdyż opierają się na rzetelnych kwerendach archiwalnych przeprowadzonych w Stambule (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi*) oraz Ankarze (*Vakıflar Genel Müdürlüğü*). Pewne szczegóły, dotyczące antytureckich działań ludności południowosłowiańskiej w pierwszej połowie XVIII w., można odnaleźć w pracy Avdy Sućeskego²². Na uwagę zasługują również nieco starsze opracowania autorstwa Mity Kosticia²³ oraz Jovana Hadži-Vasiljevića²⁴. Osobno wypada wspomnieć o publikacji Mirka Mirkovicia, w której autor w sposób syntetyczny omówił sytuację prawną Serbskiej Cerkwi Prawosławnej w Imperium Osmańskim²⁵. Nie można jednak zapomnieć o młodej generacji serbskich dziejopisarzy, którzy mają już pewne osiągnięcia w badaniach serbskiego etnosu, żyjącego pod panowaniem tureckim. W tym miejscu warto przywołać artykuły pióra Nebojšy Šuleticia²⁶ oraz Miroslava Pavlovicia²⁷.

²⁰ Cf. R. Tričković, *Čitlučenje u Beogradskom pašaluku u XVIII v.*, „Zbornik Filozofskog Fakulteta”, vol. XI/1 (1970), s. 525–549; e a d e m, *Srpski patrijarh Kalinik I. druga obnova Pečke patrijaršije*, „Istorijski Časopis”, vol. XXXIX (1992), s. 87–117; e a d e m, *Beogradski pašaluk 1687–1739*, Beograd 2013, s. 307–477.

²¹ Cf. O. Zirojević, *Manastiri u svetlu turskih popisa*, „Saopštenja”, vol. XX/XXI (1988/1989), s. 231–235; e a d e m, *Srbija pod turskom vlašću (1450–1804)*, Beograd 2007, s. 213–276; e a d e m, *Turci u Podunavlju. Deo I*, Pančevo 2008, s. 7–46.

²² A. Sućeska, *Bune seljaka muslimana u Bosni u XVII i XVIII stoljeću*, [in:] *Oslobodilački pokreti jugoslovenskih naroda od XVI v. do početka prvog svetskog rata*, ed. D. Milić, Beograd 1976, s. 69–98.

²³ M. Kostić, *Prilog za istoriju emigracionog pokreta iz Stare Srbije godine 1737*, „Južna Srbija”, vol. XLVI–XLVII (1924), s. 970–972; i d e m, *Ustanak Srba i Arbanasa u Staroj Srbiji protiv Turaka 1737.–1739. i seoba u Ugarsku*, „Glasnik Skopskog Naučnog Društva”, vol. VII–VIII (1930), s. 203–235.

²⁴ J. Hadži-Vasiljević, *Tevteri niške mitropolije (1727–1737)*, „Zbornik za Istoriju Južne Srbije i Susednih Oblasti”, vol. XLVI (1936), s. 35–76.

²⁵ M. Mirković, *Pravni položaj i karakter srpske crkve pod turskom vlašću (1459–1766)*, Beograd 1965.

²⁶ Cf. N. Šuletić, *Podaci o beratima arhijereja Pečke i Ohridske arhiepiskopije u defteru prihoda Kancelarije crkvenih mukata (BOA, KK 2542–33)*, „Srpske Studije”, vol. I (2010), s. 177–193; i d e m, *Kolasijska eparhija i njene starešine u turskim poreskim knjigama (1662–1766)*, „Srpske Studije”, vol. III (2012), s. 151–182.

²⁷ Cf. M. Pavlović, *Nizam-i Cedid – jedan neuspeo pokušaj modernizacije Osmanskog Carstva*, [in:] *Vojvođanski prostor u kontekstu evropske istorije. Zbornik radova*, ed. V. Gavrilović, Novi Sad 2012, s. 211–222; i d e m, *Forsirana ili autonomna modernizacija? Osmanske reforme u XVIII v. u kontekstu evropskih uticaja*, „Istraživanja”, vol. XXII (2011), s. 185–204.

Niekwestionowane pierwszeństwo w badaniach nad losami ludności serbskiej, żyjącej w latach 1737–1748 w monarchii habsburskiej, przypada Slavkowi Gavrilovićowi. Historyk ten, z uwagi na unikatową znajomość archiwaliów, w południowo-słowiańskim dziejopisarstwie określany jest mianem „archiwożercy”. Z perspektywy niniejszej publikacji szczególnie istotne są jego prace, powstałe w oparciu o materiały źródłowe zdobyte w archiwach w Wiedniu (*Haus-, Hof- und Staatsarchiv*), Budapeszcie (*Magyar Nemzeti Levéltár*) i Zagrzebiu (*Arhiv Hrvatske*)²⁸. Pewne ogólne uwagi na temat funkcjonowania Raców w państwie rakuskim (w tym również w obrębie Pogranicza Wojskowego) można odnaleźć, zapoznając się z artykułami Aleksandra Foriškovicia²⁹ oraz Vojina Dabicia³⁰. Ze starszych publikacji warto odnotować teksty Radoslava Grujicia³¹ oraz Milutina Jakšicia³². Praca ostatniego z wymienionych historyków jest o tyle istotna, że stanowi jedyną, jak do tej pory, biografię patriarchy Arsenija IV Jovanovicia Šakabenty. Trzeba jednak wyraźnie zaznaczyć, że jest to fragmentaryczny opis życia serbskiego hierarchy, gdyż dotyczy jedynie lat 1737–1748.

W tym miejscu należy również nadmienić, że we współczesnej serbskiej historiografii badania nad osiemnastowiecznymi dziejami Raców w monarchii habsburskiej nie cieszą się dużą popularnością. Jedynie Vladan Gavrilović³³ oraz Isidora Točanac-Radović³⁴ eksplorują tę część przeszłej rzeczywistości serbskiego etnosu. Ich prace nie pretendują jednak do całościowego ujęcia złożoności tego okresu. Ze względu jednak na swoją drobiazgowość w deskrypcji konkretnych osób bądź instytucji, są cennym źródłem informacji dla moich badań.

²⁸ Cf. S. Gavrilović, *Prilog istoriji trgovine i migracije Balkan–Podunavlje XVIII i XIX stoleća*, Beograd 1969; i d e m, *Srem od kraja XVII. do sredine XVIII. v.*, Novi Sad, 1979; i d e m, *Studije iz privredne i društvene istorije Vojvodine i Slavonije od kraja XVII do sredine XIX v.*, Novi Sad 2009; i d e m, *O Srbima Habsburške monarhije*, Beograd 2010.

²⁹ A. Foriško vić, *Politički, pravni i društveni odnosi kod Srba u Habsburškoj Monarhiji*, [in:] *Istorija srpskog naroda*, ed. R. Samardžić, vol. IV/1, Beograd 1986, s. 233–305.

³⁰ V. Dabić, *Prepiska Srba u Habsburškoj monarhiji (16.–18. v.)*, [in:] *Pismo. Zbornik radova*, ed. R. Ljušić, Beograd 2001, s. 39–70.

³¹ Cf. R. Grujić, *Pečki patrijarsi i karlovački mitropoliti u XVIII v.*, „Glasnik Istorijskog Društva u Novom Sadu”, vol. III (1930), s. 13–34, 224–240; i d e m, *Apologija srpskoga naroda u Hrvatskoj i Slavoniji*, Beograd 1989 (reprint wydania z 1909 r.).

³² M. Jakšić, *O Arseniju IV Jovanoviću Šakabenti. Lekcije iz istorije Karlovačke mitropolije po arhivskim izvorima*, Sremski Karlovci 1899.

³³ Cf. V. Gavrilović, *Dve okružnice temišvarsko-lipovskog mitropolita Georgija Popovića iz 1745–1746. godine*, „Temišvarski Zbornik”, vol. II (2000), s. 181–189; i d e m, *Diplomatički spisi kod Srba u Habsburškoj monarhiji i Karlovačkoj mitropolitiji od kraja XVII do sredine XIX v.*, Veternik 2001.

³⁴ Cf. I. Točanac-Radović, *Problem privilegija u Kraljevini Srbiji*, „XVIII Stoleće”, vol. VI (2007), s. 173–185; e a d e m, *Nastanak i razvoj institucije srpsko-crkvenog sabora u Karlovačkoj mitropolitiji u 18. v.*, [in:] *Tri veka Karlovačke mitropolije (1713–2013)*, ed. D. Mikavica, Novi Sad 2014, s. 127–144.

Z uwagi na fakt, że losy Serbów w latach 1726–1748 były bardzo silnie związane z Serbską Cerkwią Prawosławną, przydatne okazały się także wiadomości pozyskane z monograficznych opracowań, poświęconych dziejom serbskiej cerkwi. Wśród tych pozycji wybijają się szczególnie prace autorstwa Radoslava Grujicia³⁵, Rajka Veselinovicia³⁶ oraz Đoka Slijepčevicia³⁷. Nie można również pominąć publikacji powstałej z okazji 750. rocznicy autokefalii *Orientalis Ecclesiae Graeci Ritus Rascianorum*³⁸.

Decydując się na opracowanie fragmentu serbskich dziejów, liczyłem się z koniecznością pozyskania bazy źródłowej poza granicami Polski. Przeprowadzenie kwerend w serbskich archiwach – zarówno państwowych, jak i cerkiewnych – wydało mi się więc czymś naturalnym³⁹. Z perspektywy prowadzonych przeze mnie badań najistotniejsze okazało się Archiwum Serbskiej Akademii Nauk i Sztuk w Belgradzie oraz Karłowicach (*Arhiv Srpske Akademije Nauka i Umetnosti u Beogradu i Sremskim Karlovcima*). Spośród zaś wielu zbiorów akt, które się tam znajdują, najwięcej wykorzystanych w monografii informacji znalazłem w zespole Metropolitaro-Patriarszym w części A i B (*Mitropolijsko-Patrijaršijski fond A i B*). Dokumenty, które zostały tam pomieszczone, dostarczają wielu istotnych wiadomości o aktywności politycznej oraz międzynarodowej Arsenija IV Jovanovicia Šakabenty. Poza tym, pozyskane materiały pozwoliły mi na częściowe ustalenie wielkości serbskich oddziałów, stacjonujących na terenie państwa rakuskiego po zakończeniu wojny austriacko-tureckiej w 1739 r. Nie mniej ciekawym zespołem dokumentów, istniejącym w tym archiwum, jest tzw. Kolekcja Historyczno-Kulturalna (*Kulturno-Istorijska Zbirka*), w której znalazłem dane dotyczące działalności fundacyjnej serbskiego duchowieństwa, szczególnie na obszarze Karłowic – nowego centrum życia religijnego, jak i politycznego, osiemnastowiecznych Raców.

Podczas swoich pobytów badawczych w Serbii miałem również dostęp do archiwaliów znajdujących się w posiadaniu serbskiej cerkwi. Z dokumentów, należących do spuścizny Radoslava Grujicia (*Ostavina Radoslava Grujicia*), wykorzystałem wiele listów pióra Arsenija IV, które stanowią ważne uzupełnienie patriarszej korespondencji, opublikowanej przez Dimitrija Ruvaraca na początku XX stulecia⁴⁰.

³⁵ R. Grujić, *Srpska pravoslavna crkva*, Beograd 1921.

³⁶ R. Veselinović, *Istorija srpske pravoslavne crkve sa narodnom istorijom, knj. I (1219–1766)*, Beograd 1966.

³⁷ Đ. Slijepčević, *Istorija srpske pravoslavne crkve*, vol. I, Beograd 1991.

³⁸ *Srpska Pravoslavna Crkva (1219–1969). Spomenica o 750-godišnjici autokefalnosti*, ed. R. Veselinović, Beograd 1969.

³⁹ Spis wykorzystanych archiwaliów zamieszczam na końcu publikacji, w części *Bibliografija*.

⁴⁰ D. Ruvarac, *Korespondencija patrijarha Arsenija Jovanovića (Šakabente) iz Beča od 7. februara do 5 maja 1741. godine*, „Srpski Sion”, vol. XVII (1907), s. 342–346, 362–365, 393–396, 409–411.

Pojedyncze zaś notatki serbskiego patriarchy ułatwiły mi odczytanie motywacji niektórych podejmowanych przez niego decyzji.

Po zapoznaniu się z serbską bazą źródłową ze wszech miar wydało mi się uzasadnione, aby skonfrontować pozyskany materiał ze źródłami o proveniencji innej niż południowosłowiańska. Dzięki stypendium, które otrzymałem od Biura Uznawalności Wykształcenia i Wymiany Międzynarodowej w Warszawie, miałem również możliwość podjęcia badań źródłowych w Austriackim Archiwum Państwowym (*Österreichisches Staatsarchiv*), a szczególnie w oddziale *Haus-, Hof- und Staatsarchiv*, na który składają się akta różnych urzędów, realizujących sprawy administracyjne państwa Habsburgów. W pierwszym rządzie eksplorowałem zespół akt *Illyrico-Serbica (1739–1751)*, gdzie zostały pomieszczone świadectwa kontaktów między rakuską nawią polityczną a hierarchami Serbskiej Cerkwi Prawosławnej. W austriackim archiwum zapoznałem się również z dokumentami zapisanymi w języku łacińskim, a sygnowanymi przez Arsenija IV Jovanovicia Šakabentę. Patriarcha kierował swoje pisma do Wiednia za pośrednictwem metropolitarnej (patriarszej) kancelarii, znajdującej się w Karłowicach. Ciekawym materiałem okazały się również archiwalia mieszczące się w oddziale *Kriegsarchiv*, w zespole *Alte Feldakten*. Pozyskane tam źródła posłużyły mi do uszczegółowienia opisu niektórych austriackich działań militarnych na bałkańskim *theatrum belli* w latach 1737–1739.

Oprócz archiwaliów, pozyskanych w Serbii oraz Austrii, istotnych materiałów źródłowych do mojej pracy dostarczyły opublikowane zbiory dokumentów. W pierwszej kolejności należy wspomnieć o źródłach ogłoszonych drukiem przez Dimitrija Ruvaraca na łamach czasopisma „Srpski Sion”⁴¹. Ten południowosłowiański badacz (i jednocześnie – prawosławny duchowny) udostępnił wiele, dziś już niedostępnych, świadectw o aktywności przedstawicieli Serbskiej Cerkwi Prawosławnej w drugiej ćwierci XVIII w. (m.in. listy, notatki, testamenty hierarchów, a także decyzje instytucji cerkiewnych). Nie można również zapomnieć o sześciotomowym zbiorze dokumentów, wydanych przez Ljubomira Stojanovicia⁴². Znajdujące się w tej publikacji zapisy stanowią swoiste źródłowe kalendarium merydionalnej części *Slaviae Orthodoxae*, a w tym również – interesujących nas czasów. Opisując egzystencję serbskiej wspólnoty w Imperium Osmańskim, opierałem się na wydawnictwach przygotowanych przez Fehima Bajraktarevicia⁴³ oraz Ljiljanę Čolić⁴⁴. Natomiast opracowując życie Raców w monarchii habsburskiej, wykorzy-

⁴¹ „Srpski Sion”, vol. XIII–XVII (1903–1907).

⁴² *Stari srpski zapisi i natpisi*, ed. Lj. Stojanović, vol. I–VI, Beograd 1902–1926.

⁴³ *Turski dokumenti manastira Sv. Trojice kod Plevlja*, ed. F. Bajraktarević, „Spomenik Srpske Kraljevske Akademije”, vol. LXXIX (1935), s. 1–85.

⁴⁴ *Turski dokumenti za istoriju Srpske pravoslavne crkve. Fond Gliše Elezovića*, ed. Lj. Čolić, Priština 1996.

stałem zbiory dokumentów, które zostały wydane przez Mirka Mitrovicia⁴⁵ oraz Slavka Gavrilovicia⁴⁶.

Pewne uzupełnienie moich badań stanowiła również literatura memuarystyczna. W rozprawie wykorzystałem więc pamiętniki żołnierzy: Samuela von Schmettau (1684–1751)⁴⁷, Simeona Piščevicia (1731–1798)⁴⁸ oraz Ömera Bosnavi (?)⁴⁹. W nieznacznym zaś stopniu eksplorowałem chrestomatie oraz inne wybory fragmentów dokumentów⁵⁰.

Podsumowując ten z konieczności skrótowy przegląd literatury oraz źródeł, muszę zwrócić uwagę na pewien niedobór oryginalnych materiałów proveniencji tureckiej. Główną przyczyną takiego stanu rzeczy była bariera językowa w percepcji osmańsko-tureckich świadectw przeszłej rzeczywistości, jak i ustaleń tureckiej historiografii. Chcąc choć częściowo zrekompensować ten brak, wykorzystywałem materiały dotyczące tej problematyki, dostępne w językach zachodnioeuropejskich oraz słowiańskich⁵¹. W tym kontekście wydaje się, że ciągle aktualna pozostaje uwaga Władysława Konopczyńskiego – mistrza dla wielu generacji polskich historyków, który stwierdził, że trudności w odkrywaniu dziejów Imperium Osmańskiego pokona tylko:

ten badacz, który połączy europejską metodę historyczną z umiejętnością przenikania psychiki tureckiej minionych osmańskich czasów. Oby jak najprędzej wyszedł nam na spotkanie tak wykwalifikowany uczony⁵².

⁴⁵ *Podaci o Srbiji u protokolima Dvorskog ratnog saveta u Beču (1717–1740)*, ed. M. Mitrović, „Spomenik. Odeljenje Istorijskih Nauka”, vol. CXXX (1988), s. 280–365.

⁴⁶ *Izvori o Srbima u Ugarskoj s kraja XVII i početkom XVIII v.*, ed. S. Gavrilović, vol. III, Beograd 2003.

⁴⁷ S. von Schmettau, *Mémoires secrets de la guerre d’Hongrie durant les campagnes de 1737, 1738 et 1739*, Francfort 1786.

⁴⁸ S. Piščević, *Memoari*, Beograd 1963.

⁴⁹ Ömer Bosnavi, *History of the war in Bosnia during the years 1737–8 and 9*, trans. C. Fraser, London 1830.

⁵⁰ Cf. *Istorija Srba u XVIII v. prema odabranim istorijskim izvorima*, ed. V. Marijan, Beograd 2005; *Znamenita dokumenta za istoriju srpskog naroda 1538–1918*, ed. V. Gavrilović, D. Mikavica, G. Vasin, Novi Sad 2007; *Od Račana do Sterije. Srpska književnost XVIII v. (barok, prosvetčenost, klasicizam, predromantizam). Hrestomatija*, ed. N. Savković, Novi Sad 2008.

⁵¹ Cf. D. Goffman, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*, Cambridge 2002; M. Stein, *Guarding the Frontier Ottoman Border Forts and Garrisons in Europe*, London–New York 2007; A. Širokorad, *Turcija. Pjat’ vekov protivostojanija*, Moskva 2009; D. Kołodziejczyk, *Zaproszenie do osmanistyki. Typologia i charakterystyka źródeł muzułmańskich sąsiadów dawnej Rzeczypospolitej: Imperium Osmańskiego i Chanatu Krymskiego*, Warszawa 2013. W tym kontekście niezwykle użyteczna okazała się publikacja, zatytułowana *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, ed. G. Agoston, G. Masters, New York 2009.

⁵² W. Konopczyński, *op. cit.*, s. 5.

Podstawę metodologiczną niniejszej pracy stanowi warsztat naukowy historia oraz konfrontatywna analiza źródeł pisanych różnego pochodzenia. Specyfika poruszanych zagadnień wymagała jednak uwzględnienia metod charakterystycznych dla innych obszarów humanistyki. Szczególnie istotna dla moich badań okazała się semantyka historyczna, skonceptualizowana przez Reinharta Kosellecka⁵³, a uszczegółowiona (w obrębie bałkańskiej przestrzeni kulturowej) przez Paula Gardę⁵⁴. Przyjęcie takich teoretycznych założeń badawczych wymogło więc na mnie posługiwanie się odpowiednimi, co do czasu oraz przestrzeni, pojęciami. Przy realizacji tego zadania w sukurs przyszła mi trzytomowa publikacja krakowskiego sławisty, Tomasza Kwoki⁵⁵, który przedstawił w ujęciu diachronicznym rozwój leksyki z zakresu stosunków społecznych na ziemiach serbskich oraz czarnogórskich.

Biorąc pod uwagę powyższe założenia metodologiczne, w niniejszej monografii Serbowie pierwszej połowy XVIII w. postrzegani są jako przednowoczesny naród⁵⁶, pozostający w stadium *Gemeinschaft*⁵⁷. W tym okresie Racowie nie ulegli jeszcze polityzacji⁵⁸, nie posiadali więc politycznej suwerenności⁵⁹. Mając na względzie powyższe kwestie, w pracy nie posługuję się kategorią narodu, w znaczeniu wypracowanym przez współczesną naukę⁶⁰. O wiele bardziej adekwatne w osiem-

⁵³ R. Koselleck, *Semantyka historyczna*, trans. W. Kunicki, Poznań 2001. O możliwościach wykorzystania pracy Kosellecka w badaniach historycznych *vide*: J. Orzeł, [rec:] R. Koselleck, *Semantyka historyczna*, wybór i oprac. H. Orłowski, tłum. W. Kunicki, Poznań 2001 [=Poznańska Biblioteka Niemiecka], ss. 568 – „Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym”, vol. XI (2008), s. 163–166; M. Widzicka, *Semantyka historyczna w ujęciu Reinharta Kosellecka: zarys problematyki*, „Historyka”, vol. XL (2010) s. 45–58.

⁵⁴ P. Gardé, *Le discours balkanique. Des mots et des hommes*, Paris 2004.

⁵⁵ T. Kwocka, *Dzieje słownictwa z zakresu stosunków społecznych w Serbii i Czarnogórze*, vol. I–III, Kraków 2012–2015.

⁵⁶ K. Szelańska, *O najnowszych badaniach przednowoczesnych narodów*, „Przegląd Historyczny”, vol. CV/3 (2014), s. 467–486.

⁵⁷ Pojęcie *Gemeinschaft* (pol. „wspólnota”) do współczesnej nauki wprowadził Ferdinand Tönnies (1855–1936), *vide*: idem, *Wspólnota i stowarzyszenie. Rozprawa o komunizmie i socjalizmie jako empirycznych formach kultury*, trans. M. Łukasiewicz, Warszawa 1988.

⁵⁸ A. D. Smith, *Etniczne źródła narodów*, trans. M. Głowacka-Grajper, Kraków 2009, s. 234–238.

⁵⁹ A. Gat, A. Jacobson, *Nation The Long History and Deep Roots of Political Ethnicity and Nationalism*, Cambridge 2013, s. 23.

⁶⁰ W polskiej literaturze przedmiotu można odnaleźć pojęcie narodu, które jest stosowane w odniesieniu do Raców żyjących w XVIII w. Wydaje się jednak, że jest to przede wszystkim rezultat błędnego tłumaczenia południowosłowiańskiego leksemu *narod*, który nie zawiera identycznej informacji, co polski wyraz *naród*. Jego ekwiwalentem w polszczyźnie jest wyraz *lud*. *Vide*: J. Sujcka, *O pojęciu naród w bałkańskim kontekście kulturowym*, „Slavia Meridionalis”, vol. VII (2007), s. 159–160.

nastawicznych realiach wydaje się pojęcie etnosu. Termin ten odnosi się bowiem do grupy ludzi, połączonych więzami krwi, którzy – co prawda – posiadają świadomość swej odrębności od innych wspólnot (w przypadku Serbów – muzułmańskich i nieprawosławnych) na podstawie odmiennego języka, religii oraz historii (mitu pochodzenia i przodków), ale jeszcze nie mają własnej państwowości. Dla etnosu charakterystyczny jest również system rodowy, z silną władzą naczelnika (*kneza, vojvody* – w wydaniu serbskim)⁶¹.

Niniejsza monografia ma układ chronologiczno-problemowy. Składa się ze wstępu, zakończenia oraz trzech rozdziałów (podzielonych na cztery bądź pięć podrozdziałów), w których prezentuję różne zagadnienia, dotyczące serbskiego etnosu w czasach Arsenija IV Jovanovicia Šakabenty. Istotne uzupełnienie mojej pracy stanowią materiały kartograficzne⁶² oraz aneks, w którym zamieściłem ikonografię z epoki i przetłumaczone teksty źródłowe.

W pierwszym rozdziale zwracam uwagę na problemy Serbów żyjących w obrębie patriarchatu w Peci, w Imperium Osmańskim w latach 1726–1737. Z tego też względu nakreślam zasięg terytorialny tej jednostki Serbskiej Cerkwi Prawosławnej, z wyszczególnieniem realnych, spornych oraz iluzorycznych granic jurysdykcyjnych. W tej części pracy opisuję również zakres obowiązków Raców wobec cerkwi i państwa osmańskiego. W rozdziale tym zapoznaję także Czytelnika z postacią patriarchy Arsenija IV Jovanovicia Šakabenty. Z uwagi jednak na opis jego ścieżki kariery w strukturach serbskiej cerkwi, pierwszy podrozdział wykracza nieco poza przyjęte w pracy cezurę. Takie cofnięcie się w przeszłość wydało mi się jednak uzasadnione, gdyż w ten sposób mogłem ukazać bagaż doświadczeń, z którym ten prawosławny duchowny wstępował na tron patriarszy. Omawiam również podejmowane przez niego decyzje, już jako zwierzchnika Autokefalicznej Cerkwi Serbskiej.

Kolejny rozdział *in extenso* jest poświęcony uczestnictwu Serbów w rozgrywającym się na Półwyspie Bałkańskim militarnym konflikcie między Wysoką Portą a monarchią habsburską w latach 1737–1739. Zwracam uwagę na pertraktacje

⁶¹ Cf. A. D. Smith, *op. cit.*, s. 29–55; W. Burszta, *Podmiotowa rekonstrukcja nacjonalizmu*, „Filo-Sofija”, vol. XII/1 (2011), s. 311–328.

⁶² Pomieszczone w publikacji mapy (z wyłączeniem reprodukcji tych z epoki) zostały wykonane przeze mnie, na podstawie spisów ludności serbskiej z lat 1720–1750 opublikowanych w: „Arhiv Srpske Pravoslavne Karlovačke Mitropolije”, vol. I–IV (1911–1923), a także w oparciu o dostępne atlasy historyczne: *Školski istorijski atlas*, ed. R. Novaković, Beograd 1977, s. 29–33; *Školský atlas československých dejín*, Bratislava 1981, s. 16; *Školski istorijski atlas*, ed. Ž. Škalamera, Beograd 1987, s. 34–37; *Atlas historyczny świata*, ed. J. Wołski, Warszawa–Wrocław 1998, s. 75–76, 82–84, 86–87; *Atlas historyczny – szkoła średnia do 1815 r.*, ed. J. Tazbirowa, Warszawa 2001, s. 46, 50–51; *Atlas. Vsesvitnâ istoriâ. Novij čas (XV–XVIII st.)*, Kiiv 2008, s. 11; *Istorijski atlas*, ed. M. Blagojević, Beograd 2014, s. 68–72; *Középkorai Történelmi atlasz*, Budapest 2014, s. 85–87.

między rakuskimi władzami wojskowymi a przedstawicielami serbskiego etnosu (głównie hierarchami cerkiewnymi oraz naczelnikami poszczególnych rodów), które miały na celu pozyskanie Serbów do armii cesarza Karola VI. Opisuję także dynamikę migracyjną ludności południowosłowiańskiej, będącą skutkiem wojny austriacko-tureckiej. Ponadto eksponuję rolę Arsenija IV w tych wydarzeniach oraz charakteryzuję jego rozległe plany, dotyczące warunków serbskiej egzystencji w państwie rakuskim. Ostatnim elementem, poruszonym w tym rozdziale, jest austriacko-turecki traktat pokojowy, podpisany 18 IX 1739 r. w Belgradzie. Analizuję jednak jedynie te punkty wspomnianej umowy międzynarodowej, które bezpośrednio bądź pośrednio wpływały na egzystencję Raców.

W trzecim rozdziale omawiam zagadnienia związane z losami Serbów żyjących w obrębie metropolii karłowickiej, w monarchii habsburskiej w latach 1739–1748. Wyróżniam zatem podrozdział, w którym nakreślam terytorium tej cerkiewnej prowincji. Szczegółowo opisuję również rozwój nowego centrum życia kulturalno-politycznego, którym dla *gens Rasciana* po 18 IX 1739 r. stały się Karłowice. Poruszam także problemy natury prawnej, z którymi się borykał serbski etnos w państwie rakuskim. W tym kontekście omawiam więc zabiegi dostojników cerkiewnych na dworze wiedeńskim o potwierdzenie przywilejów dla Serbów. Osobny zaś podrozdział poświęcam niezwykle ważnemu wydarzeniu w życiu Raców w monarchii habsburskiej, czyli cerkiewno-ludowemu *saborowi* w 1744 r. Praktycznie w każdej części tego rozdziału przedstawiam decyzje, jak i dylematy Arsenija IV Jovanovicia Šakabenty w nowej dla niego rzeczywistości państwa Habsburgów.

W tym miejscu należy jeszcze wyjaśnić kilka kwestii formalnych. Monografia powstała w języku polskim, z tego też względu wszystkie cytaty, które przywołuję w zasadniczej części narracji, zostały przetłumaczone przeze mnie – o ile nie zostało to inaczej zaznaczone. Ta uwaga nie odnosi się jednak do przypisów, choć i tam dokładam wszelkich starań, aby fragmenty obcojęzyczne ograniczyć do koniecznego minimum. W przekładach źródeł staram się jak najwierniej oddać zarówno sens, jak i styl osiemnastowiecznych wypowiedzi, ale w przypadku dwuznacznych i zawiłych konstrukcji, przedkładam pierwszą wartość nad drugą. Poza aneksem, nigdzie nie zamieszczam cytatów w języku serbskim (serbskochorwackim) ani słowianoserbskim, wychodząc z założenia, że te systemy językowe są hermetyczne dla polskiego Czytelnika.

Zwracając uwagę na sposób zapisu południowosłowiańskich, niemieckich, tureckich i innych antroponimów, muszę stwierdzić, że w pracy przyjąłem zasadę pisowni nazwisk postaci historycznych w brzmieniu oryginalnym dla obszaru, z którego one pochodzą, opierając się na następujących wydawnictwach: *Srpski Biografski Rečnik*, *Allgemeine Deutsche Biographie*, *Encyclopedia of the Ottoman*

Empire. Wyjątek stanowią jedynie przedstawiciele panujących dynastii (np. Leopold I, Karol VI, Mahmud I, Anna Iwanowna, *etc.*) oraz osoby, których polska forma imienia ma z dawna utrwaloną w literaturze tradycję (np. arcybiskup Sawa). W przypadku toponimów stosuję również zasadę pisowni oryginalnej, choć dostosowanej do polskiej fleksji. Odstępstwem od tej reguły są tylko nazwy miejsc, które zostały całkowicie spolszczone i są powszechnie używane zgodnie z rodzimą nomenklaturą geograficzną (np. Belgrad, Karłowice, Nisz, *etc.*)⁶³. Daty, pojawiające się w niniejszej pracy, podawane są według kalendarza gregoriańskiego. Jeśli jest inaczej – wyraźnie to sygnalizuję.

Większość literatury przedmiotu oraz materiałów źródłowych, z których korzystałem, została zapisana cyrylicą. Chcąc zachować zatem spójność grafemową w narracji niniejszej publikacji, zdecydowałem się na transliterację wszystkich zapisów cyrylickich (z wyłączeniem aneksu). Zaproponowany przeze mnie system transliteracyjny w swej zasadniczej części jest zgodny z najnowszymi standardami⁶⁴. W niektórych jednak miejscach zawiera on pewne cechy transkrypcji. Przyjęcie takiego rozwiązania było podyktowane względami praktycznymi, jak i tradycją transliteracyjną, charakterystyczną dla nauk historycznych⁶⁵.

Na zakończenie moich wstępnych rozważań pozostaje mi jeszcze zasygnalizować, że prezentowana publikacja nie rości sobie praw do całościowego ujęcia zagadnień związanych z życiem Serbów, w czasach przywództwa patriarchy Arsenija IV Jovanovicia Šakabenty. Mam jednak cichą nadzieję, że wniesie kilka, dotąd nieznanych ustaleń do polskiej humanistyki, a także stanie się asumptem do pogłębianych badań nad dziejami wspólnoty serbskiej w dobie wczesnonowożytnej.

Książka stanowi zmodyfikowaną wersję rozprawy doktorskiej obronionej w Uniwersytecie Łódzkim w październiku 2016 r. Dysertacja powstała w ramach grantu finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki, na podstawie decyzji nr DEC-2014/12/T/HS3/00555 – *Etnos serbski. Czasy patriarchy Arsenija IV Jovanovicia Šakabenty (1726–1748)*. Środki finansowe, przyznane na realizację wyżej wzmiankowanego projektu badawczego, umożliwiły mi odbycie kilkumiesięcznego stażu naukowego na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu w Belgradzie, podczas którego mogłem przeprowadzić uzupełniające kwerendy biblioteczne oraz archiwalne.

⁶³ Przy ustalaniu prawidłowych egzoniimów nieocenione okazały się periodyki i informatory wydawane przez Komisję Standaryzacji Nazw Geograficznych poza Granicami Rzeczypospolitej Polskiej. Na szczególną uwagę zasługuje: *Nazewnictwo Geograficzne Świata. Europa*, vol. XI, Warszawa 2009. Pomocna okazała się także, dziś już uchodząca za nieco archaiczną, praca pt. *Opis jeograficzny i statystyczny Węgier, Siedmiogrodu i Krocacy i pogranicza wojskowego*, Warszawa 1849.

⁶⁴ PN-ISO 9:2000 *Transliteracja znaków cyrylickich na znaki łańskie*.

⁶⁵ *Vide*: „Kwartalnik Historyczny” – tablica transliteracji słowiańskich alfabetów cyrylickich.

Powstanie tej monografii było jednak możliwe dzięki pomocy i życzliwości wielu osób. Pragnę, w pierwszej kolejności, wyrazić swoją ogromną wdzięczność i złożyć serdeczne podziękowania mojemu Mistrzowi, prof. dr hab. Jerzemu Grobisowi, pod opieką którego mogła powstać niniejsza praca. Słowa wdzięczności kieruję również do prof. dr hab. Zbigniewa Anusika, za możliwość uczestnictwa w kierowanym przez niego seminarium doktorskim, podczas którego mogłem przedstawić fragmenty niniejszego opracowania oraz poddać rewizji niektóre jego założenia. Specjalne wyrazy wdzięczności należą się także prof. dr hab. Kazimierzowi Maliszewskiemu z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu oraz prof. dr hab. Jarosławowi Dudkowi z Uniwersytetu Zielonogórskiego, którzy podjęli się trudu przygotowania recenzji wydawniczej niniejszej publikacji.

Nie mógłbym także nie wspomnieć o pomocy, jakiej udzielili mi serbscy badacze. Słowa wdzięczności kieruję więc do prof. dr Suzany Rajić oraz doc. dr. Danika Leovaca z Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu w Belgradzie, a także do prof. dr Mirjany Stefanović oraz prof. dr Ivany Antonić z Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu w Nowym Sadzie. Osobno i szczególnie chciałbym podziękować także dr Isidorze Točanac-Radović z Instytutu Historii Serbskiej Akademii Nauk i Sztuk, za nieocenione wsparcie w poruszaniu się w meandrach serbskich bibliotek oraz archiwów, jak i za przekazanie wielu mało dostępnych materiałów do niniejszej monografii. Praca ta byłaby też niepełna, gdyby nie pomoc wielu bibliotekarzy oraz archiwistów, którym w tym miejscu *in gremio* dziękuję.

Niniejsza publikacja zapewne nie ujrzałaby światła dziennego, gdyby nie intensywne namowy Koleżanek oraz Kolegów z Katedry Filologii Słowiańskiej na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Łódzkiego. W tym miejscu chciałbym serdecznie podziękować za okazane wsparcie kierownikowi Katedry Filologii Słowiańskiej, prof. dr hab. Ivanowi N. Petrovowi oraz dr Zofii Brzozowskiej, z którą od bez mała dwóch dekad dzielę historyczno-slawistyczne zainteresowania.

Pani Elżbiecie Myślińskiej-Brzozowskiej dziękuję za wykonanie ilustracji zdobiących tę publikację. Natomiast Weronice Szychowskiej jestem bardzo wdzięczny za pomoc w graficznym opracowaniu materiałów kartograficznych.

Last but not least, chciałbym również wyrazić ogromną wdzięczność mojej Rodzinie, która wspierała mnie w trudzie przygotowywania niniejszej publikacji, jak i cierpliwie znosiła moje liczne absencje w domu.

